

УДК 338.43.02

Л. Л. Мельник,

к. е. н., доцент кафедри менеджменту організацій,
Дніпропетровський державний аграрний університет

С. В. Васильєв,

к. е. н., доцент кафедри економічної теорії та економіки сільського господарства,
Дніпропетровський державний аграрний університет

НАЦІОНАЛЬНА ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА В КОНТЕКСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

L. Melnik,

PhD in Economics, Associate Professor of Management of Organizations Department,

S. Vasil'ev,

PhD in Economics, Associate Professor of Economic Theory and Economics of Agriculture Department,
Dnipropetrovs'k State Agrarian University

THE NATIONAL FOOD SECURITY IN THE CONTEXT OF AGRICULTURAL PRODUCTION

У статті розглянуто питання змісту категорії "продовольча безпека", її рівні та зв'язок із сільськогосподарським виробництвом. Визначено проблеми притаманні національній продовольчій безпеці в контексті аграрного виробництва та можливі шляхи їхнього вирішення.

The question of the category "food safety", its levels and relationship with agriculture are examined in the article. Problems that inherent of national food security in the context of agricultural production and possible ways to solve them are determined.

Ключові слова: продовольча безпека, населення, норми споживання, сільськогосподарське виробництво, державне регулювання.

Key words: food security, population, consumption rates, agricultural production, state regulation.

ВСТУП

Останнім часом питанню продовольчої безпеки України вчені економісти-аграрники стали приділяти особливу увагу. Йдеться передусім про наукові праці В.К. Берегового, Ю.Д. Білика, О.Г. Білоруса, В.І. Власова, Ю.Є. Кирилова, Я.Ю. Орленка, П.Т. Саблука, Н.М. Сіренка, В.І. Суперсона та багатьох інших. Продовольчій безпеці були присвячені Треті річні збори Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників (2001 р.). І це не випадково. Адже стан продовольчої безпеки є важливою складовою національної безпеки. Належне продовольче забезпечення — це захищеність життєво важливих інтересів громадян, продовольча незалежність країни. Воно гарантує добробут населення, а також сталий характер розвитку суспільства, що пов'язаний з усіма напрямками як внутрішньої, так і зовнішньої діяльності держави [10].

Разом з тим за наявності багатьох ґрунтовних досліджень, викладених в них теоретичних поло-

жень та узагальнень, потребують вирішення деякі аспекти цієї у цілому дуже складної і багаторівневої тематики. Один із них — зв'язок продовольчої безпеки із сільськогосподарським виробництвом.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є уточнення змісту категорії "продовольча безпека", дослідження її в контексті аграрного сільськогосподарського виробництва, визначення напрямів вирішення притаманних проблем останньому.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

На сьогодні існує багато визначень змісту категорії "продовольча безпека". Водночас за глибиною сутності вони не відрізняються між собою, а скоріше доповнюють одне одного. Принаймні альтернативні погляди тут відсутні. Узагальнення більшості літературних економічних

джерел з цього питання, дає підстави сформулювати такі положення.

1. Найбільш узагальнений зміст продовольчої безпеки — це стабільне, достатнє та гарантоване забезпечення населення продуктами харчування, необхідних для здорового й тривалого життя людей.

2. Продовольчу безпеку можна розглядати в глобальному, регіональному і національному вимірах. Останні є складовими першої. Загальновідомо, що у економічно відсталих країнах світу має місце навіть проблема фізіологічної достатності харчування для абсолютної більшості населення. За даними експертів ООН у понад сорока економічно відсталих країнах з населенням більше 1 млрд людей, більшість населення фактично голодає. Варто відмітити, що населення планети до 2050 р. зросте з нинішніх 7 млрд до 9,2 млрд людей.

При цьому збільшенню виробництва продуктів харчування будуть протидіяти такі процеси як глобальні зміни клімату, нестабільні природно-кліматичні умови ведення сільського господарства (збільшення кількості ураганів, посух, злив, циклонів тощо), скорочення посівних площ, зниження природної родючості ґрунтів.

Науковцями підраховано, якщо людство досягне такого рівня життя як у США, потрібно буде використовувати ресурси 4,5 таких планет, на якій ми живемо. Зрозуміло, що сподіватися на це немає жодних підстав. Тому якщо нічого не змінювати на краще, все, що в найближчому майбутньому можуть сподіватися громадяни країн, які не стояли у витоків глобалізації, — життя без голоду в його традиційному розумінні. Проте навіть поняття "їсти вдосталь" і "харчуватися повноцінно" буде проблематично [1].

У економічно високорозвинених країнах проблема продовольчої безпеки вирішена на такому рівні, що абсолютна більшість людей в будь-який час мають фізичний та економічний доступ до безпечного й повноцінного продовольства. Йдеться як про задоволення потреб людей на фізіологічному рівні, так і за якісним складом раціону харчування. Такий рівень продовольчої безпеки гарантує добробут населення і сталий характер розвитку суспільства.

Продовольча безпека в Україні характеризується такими ознаками.

1. Наприкінці 80-х років ХХ ст. стан продовольчої безпеки в Україні поступався країнам Заходу, але був більш-менш самодостатнім. За роки незалежності рівень продовольчої безпеки знизився, особливо щодо споживання основних протеїномісних продуктів харчування.

Національну продовольчу безпеку характеризують такі показники. У розрахунку на одну особу у 2012 р. середньодобове споживання становило 2954 Ккал (граничний критерій становить 2500 Ккал). Нормою вважається 3500 Ккал. З огляду на ці дані можна стверджувати, що з точки зору задоволення потреб людей в Ккал, на гра-

ничному (фізіологічному) рівні продовольча безпека гарантована практично для всіх верств населення. Але щодо норми споживання, то вона забезпечена на 84,4%. До речі, в розвинених країнах цей показник становить 3300 — 3800 Ккал., в Україні у 1990 р. — 3597 Ккал, тобто на 12,2% більше, ніж у 2012 р.

Більш важливим для характеристики стану національної продовольчої безпеки, зрозуміло, є відповідність фактичного споживання продовольчих продуктів науково обґрунтованим нормам. У зв'язку з цим науковці використовують так званий "індикатор достатності споживання" (відношення фактичного споживання на одну особу до раціональних норм споживання), тобто йдеться про якісний аспект продовольчої безпеки. Його стан подано в таблиці 1.

Із даних таблиці можна зробити такі висновки. За період 1990—2012 рр. індикатор достатності споживання харчових продуктів помітно зменшився по м'ясу і м'ясних продуктах, молоку й молочних продуктах, рибі і рибних продуктах. До речі, по споживанню м'яса й молока Україна істотно відстає від сусідньої Білорусії (у 2011 р. там ці показники становили 88 кг і 252 кг, а в Україні в 2012 р. — 54 кг і 215 кг).

До позитивних зрушень у динаміці споживання харчових продуктів в Україні слід віднести зменшення споживання цукру (на 24,8%), хлібних продуктів (на 22,4%), і приближення цих показників до раціональних норм, а також збільшення споживання овочів і баштанових культур (на 59,4%), олії (на 12,1%), яєць (на 12,9%).

Відносно відповідності фактичного споживання продовольчих продуктів до науково обґрунтованих наборів (норм), то провідні вітчизняні науковці зазначають: "Ситуація з продовольчою безпекою країни... двояка. Практично повна небезпека у сфері виробництва й споживання зернових культур і дуже загрозлива у сфері забезпечення населення країни м'ясом та м'ясними продуктами" [5, с. 6].

У даному випадку автори акцентують увагу на двох видах харчових продуктів. Але існує реальна загроза здоров'ю населення у зв'язку із значним відхиленням від раціональних норм по основних "вітамінних" продуктів (плоди, ягоди та виноград), хоча й у 2012 р. індикатор достатності споживання у порівнянні з 1990 р. по них підвищився на 5,9 процентних пункти.

2. У порівнянні з країнами Заходу гострою проблемою для України є "безпечність харчування" й істотна нерівномірність споживання продовольчих продуктів різних прошарків населення. За різними даними, від 75 до 90% громадян знаходиться за межею бідності [4]. За найбільш скромними підрахунками в Україні нерівномірність розподілу доходів становить близько 1:30. Поряд із значним безробіттям це посилює соціальну нестабільність у суспільстві. До речі, загальновізною є теза про те, що соціальний диспаритет між бідними й бага-

Таблиця 1. Споживання продуктів харчування в Україні*
(на одну особу за рік, кг)

	Рациональні норми споживання**	Фактичне споживання				Індикатор достатності споживання у %			
		1990	2000	2010	2012	1990	2000	2010	2012
м'ясо і м'ясні продукти	80,0	68,2	32,8	52,0	54,4	85,3	41,0	65,0	68,0
молоко та молочні продукти (у перерахунку на молоко)	380,0	373,2	199,1	206,4	214,9	98,2	52,4	54,3	56,6
яйця, шт.	290,0	272	166	290	307	93,8	57,2	100,0	105,9
риба і рибні продукти	20,0	17,5	8,4	14,5	13,6	87,5	42,0	72,5	68,0
цукор	38,0	50,0	36,8	37,1	37,6	131,6	96,8	97,6	98,9
олія	13,0	11,6	9,4	14,8	13,0	89,2	72,3	113,8	100,0
картопля	124,0	131,0	135,4	128,9	140,2	105,6	109,2	103,9	113,1
овочі й баштанові культури	161,0	102,5	101,7	143,5	163,4	63,7	63,2	89,1	101,5
фрукти, ягоди та виноград	90,0	47,4	29,3	48,0	53,3	52,7	32,6	53,3	59,2
хлібні продукти	101,0	141,0	124,9	111,3	109,4	139,6	123,7	110,2	108,3

*Розраховано за даними [8, с. 340—349].

**Рациональні норми затверджено МОЗ України "Орієнтовний набір основної продовольчої сировини і харчових продуктів для забезпечення у середньому на душу населення на 2005—2015 роки".

тими не повинен перевищувати 1:10. На жаль, в Україні майнова поляризація суспільства посилюється, принаймні, не зменшується. Один із основних напрямів вирішення цієї проблеми є формування "середнього класу" як пріоритетного прошарку суспільства. Україна у цьому відношенні істотно поступається економічно високорозвиненим країнам. Так, в США частка середнього класу становить близько 70% до всього населення. Відносно України офіційні дані щодо частки цього прошарку суспільства у загальній кількості населення відсутні. Але якщо зважити на той факт, що мінімум 70% населення України знаходиться за межею бідності, то прошарок середнього класу становить, напевне, не більше 10%.

3. Вітчизняні науковці переважно вважають, що "...продовольча безпека України знизилася до критично небезпечного рівня" [7, с. 48].

"Допрацювалися до того, що, маючи найкращі у світі чорноземи й відданого землі селянина, живемо з кожним роком дедалі гірше" [6, с. 3].

У певній мірі з вищенаведеними положеннями слід погодитися. Принаймні помітних зрушень в реальних доходах більшості населення, обсягах споживання найбільш цінних продуктів харчування в останні роки не спостерігається. А диференціація в доходах і багатстві навіть посилюється. Не створюються належні умови для розвитку малого й середнього бізнесу. Вищезазначене зумовлено низкою чинників. Чільне місце у їхньому складі займає неадекватна політика держави, яка не приділяє належної уваги вирішенню проблеми продовольчої безпеки. Особливо це стосується незадовільного контролю за якістю та безпечністю про-

довольства. У цьому зв'язку в проекті "Національна доктрина продовольчої безпеки України" зазначається: "У країні не існує чіткої державної політики в галузі харчування населення. Відсутня адміністративна структура або спеціальний міжгалузевий (дорадчий) орган для розробки і здійснення комплексних довгострокових програм у сфері національного та безпечного харчування" [2, с. 3].

Наміри України щодо вступу до ЄС на правах асоційованого членства потребує прискореного вирішення багатьох питань продовольчої безпеки. Йдеться про збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, доходів населення, їхній більш справедливий розподіл і перерозподіл, харчову промисловість, ринок продовольчих товарів тощо. Кожний із цих напрямів потребує спеціального дослідження. Тут розглянемо лише деякі аспекти сільськогосподарського виробництва як бази, вихідної умови забезпечення продовольчої безпеки.

Загальновизнаним є положення про те, що продовольча безпека для будь-якої країни світу — важлива складова національної безпеки. У цьому контексті вона визначається науковцями як здатність держави забезпечити достатнє харчування усім громадянам, незалежно від їх доходів. В умовах міжнародного поділу праці цього можна досягти за рахунок національного сільського господарства, а також імпорту сільськогосподарської сировини чи готової до споживання продовольчої продукції. Співвідношення цих складових залежить від виробничого потенціалу сільського господарства країни та рівня його використання. В Україні природно-кліматичний потенціал оці-

нюється найвищим балом. Саме тому, як вважають провідні вітчизняні науковці, П.Т. Саблук зокрема: "... питання про гарантування продовольчої безпеки взагалі не повинно стояти на порядку денному. Будь-яка інша держава, може таке питання порушувати, крім України, яка володіє беззаперечними конкурентними перевагами саме в сільському господарстві" [4, с. 4].

Ресурсний потенціал сільського господарства, в основі якого знаходяться високопродуктивні землі сільськогосподарського призначення та сприятливі агрокліматичні умови, має значні можливості щодо збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, внеску галузі в підвищення рівня продовольчої та енергетичної безпеки, зростання експортного потенціалу держави.

"Україна має цілий ряд переваг для нарощування обсягів аграрного виробництва, серед яких вирішальними є родючі ґрунти та сприятливі кліматичні умови. 76% території країни не мають обмежень для вирощування сільськогосподарських культур (для порівняння у США — 33%, Канаді — 22%, у середньому по Європі — 31%). На кожного українця припадає близько 0,7 га сільгоспугідь, що утричі більше, ніж у середньому у світі" [9, с. 14; 737].

"Той факт, що продовольче забезпечення населення залежить, насамперед, від розвитку аграрного сектора, де безпосередньо створюються матеріальний фундамент життєдіяльності людини, вказує на пріоритетність аграрного сектора" [3, с. 116].

Аграрна реформа, як відомо, за рахунок ринкової трансформації ставила кінцеву мету зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції і добробуту селян. На жаль, за період 1991—2012 рр. цього поки що не досягнуто. Виробництво валової продукції в 2012 р. у порівнянні з 1990 р. зменшилось на 21,4%, у тому числі продукції тваринництва на 46,1% [8, с. 43].

Виходячи із цього можна сформулювати висновки, згідно з яким питання продовольчої безпеки щодо продукції тваринництва має зайняти головне місце серед пріоритетних в аграрній політиці держави. При цьому його вирішення дозволяє не тільки задовольнити потреби в продуктах тваринного походження на рівні науково рекомендованих норм їхнього споживання, хоча це і є головним завданням. Важливе значення розвитку тваринництва й у тому, що це сприяє вирішенню низки інших проблем національної економіки і передусім сільського господарства. Йдеться про розв'язання таких соціально-економічних важливих проблем як забезпечення зайнятості населення, одержання органічних добрив, а відповідно розвиток біологічного землеробства. І взагалі, раціональна структурна збалансованість сільського господарства може бути забезпечена лише за умови поєднання рослинництва і тваринництва.

Занепад тваринницької галузі в Україні зумовлений низкою причин. Але в першу чергу — це наслідки цінової недосконалості, за якої у багатьох випадках виробництво продукції тваринництва є низькорентабельним і навіть збитковим, а отже причетним на банкрутство. В Україні у 2012 р. у сільськогосподарських підприємствах рівень рентабельності продукції рослинництва становив 22,3%, а продукції тваринництва 14,3%, у тому числі ВРХ на м'ясо — мінус 29,5%, птиця на м'ясо — мінус 7,2%. Рентабельним було виробництво свиней на м'ясо — 2% і молока — 2,3% [8, с. 52; 58]. Саме з цієї причини тваринництво не розвивається і навіть занепадає. Стабілізація й підвищення ефективності тваринництва повинно вирішуватися як на мікро-, так і на макrorівнях, тобто регулюватися і підтримуватися державою (зокрема вирішення на рівні держави проблеми диспаритету цін щодо агровиробників, а також підвищення купівельної спроможності населення, захист вітчизняного ринку від необґрунтованого імпорту продукції тваринництва, особливо сумнівної якості тощо). У цілому галузь тваринництва не зможе вирішити притаманні їй проблеми без виваженої і значної державної підтримки. Про це свідчить досвід економічно високорозвинених країн. Держава має зважити на той факт, що на сьогодні галузь тваринництва досягла (якщо і не перейшла) критичної межі падіння. Цілеспрямована підтримка її державою є крайнє необхідною.

Перспективи розвитку тваринництва в Україні потребують окремого дослідження. Тут лише відмітимо, що вони ґрунтовно розглядалися на Чотирнадцятих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 16—17 жовтня 2012 р. Зокрема в доповіді А.А. Гетья (директора Департаменту тваринництва Міністерства аграрної політики та продовольства України) [9, с. 81—88].

ВИСНОВКИ

1. На сьогодні для України одним із найбільш важливих завдань є забезпечення населення продовольством з точки зору як фізіологічної достатності, так і раціональних норм. На жаль, досягнуті показники харчування населення по найбільш цінним для здоров'я людей продовольчих продуктах ближчі до мінімальних (граничних) норм продовольчого споживання, ніж до раціональних (оптимальних).

В Україні споживається втричі менше м'яса, ніж в країнах ЄС та в 2,5 рази — молока. Водночас природно-кліматичний потенціал для виробництва сільськогосподарської продукції — один із найкращих у світі. Українська земля — за належного ставлення до неї — може нагодувати понад 300 млн осіб. За виключенням деяких субтропічних і тропічних культур Україна може вирощувати практично усі культури.

2. Базою продовольчої безпеки є сільськогосподарське виробництво. Його продукція є сировиною для харчової промисловості або безпосередньо йде на споживання населення. На сьогодні має місце нестаток продукції тваринництва, ри-

бопродуктів та садівництва щодо забезпечення оптимальних норм споживання. Природно-кліматичний потенціал дає можливість істотно збільшити обсяги цих видів аграрного виробництва.

Принагідно треба вказати ще й на той факт, що Україна має гарні перспективи для вирощування та виробництва органічної сировини та продуктів. Вже нині, за розрахунками фахівців, близько 8 млн га угідь можуть в найближчі роки бути сертифіковані як такі, що цілком придатні для органічного землеробства. За певних умов не занадто значні вкладення знадобляться для "очистки від хімії" і на інших площах [9, с. 73].

Проблеми зростання обсягів виробництва у сільському господарстві відомі і їхнє вирішення потребує зусиль як самих агровиробників так і держави.

3. Від підприємств так званої третьої сфери АПК у значній мірі залежать обсяги виробництва та якості харчових продуктів й цін на них (тобто їхня доступність) для більшості населення з врахуванням його доходів.

4. Від держави (усіх гілок влади) в значній мірі залежить вирішення продовольчої безпеки, починаючи від державного регулювання й підтримки сільського господарства і закінчуючи політикою регулювання доходів, які визначають купівельну спроможність населення (доступність харчування).

Стосовно держави то нині і для аграріїв, і всього населення проблемою є не виважена політика щодо імпорту тих видів продукції, які Україна може сама виробляти достатньо. Особливо неприйнятним є факт незаконного імпорту з-за кордону насамперед м'яса, фруктів, овочів, що робить таку ж вітчизняну продукцію менш конкурентоспроможною за ціною, хоча за якістю вона, як правило, вища. Більшу увагу держава має приділити, а точніше сприяти збільшенню інвестицій у садівництво та ягідництво, враховуючи відносно тривалу окупність вкладень.

Стосовно рибного господарства, то його розвиток може відбуватися передусім у напрямку зариблення прісних водоймів.

Література:

1. Кирилов Ю.Є. Роль сільгоспвиробників у забезпеченні продовольчої безпеки України в умовах глобалізації / Ю.Є. Кирилов, І.В. Осадчук // Економіка АПК. — 2012. — № 1. — С. 121—128.
2. Національна доктрина продовольчої безпеки України (проект) // Економіка АПК. — 2011. — № 8. — С. 3—11.
3. Орленко Я.Ю. Формування продовольчої безпеки України з позицій розвитку аграрного сектора / Я.Ю. Орленко // Інвестиції: практика та досвід. — 2012. — № 7. — С. 113—116.
4. Саблук П.Т. Становлення аграрної політики в Україні / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2006. — № 1. — С. 3—7.
5. Саблук П.Т. Продовольча безпека України / П.Т. Саблук, О.Г. Білоус, В.І. Власов // Економіка АПК. — 2009. — № 10. — С. 3—7.

6. Саблук П.Т. Реалізація механізму реформ в аграрній сфері / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2011. — № 10. — С. 3—6.

7. Сіренко Н.М. Органічні продукти харчування у забезпеченні продовольчої безпеки України / Н.М. Сіренко // Економіка АПК. — 2012. — № 1. — С. 43—48.

8. Статистичний збірник "Сільське господарство України" за 2012 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2013. — 406 с.

9. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Збірник матеріалів Чотирнадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, Київ, 16—17 жовтня 2012 р. / Редкол.: Ю.О. Луненко, П.Т. Саблук та ін. — К.: ННЦ "ІАН", 2013. — 762 с.

10. Суперсон В.І. Продовольча безпека України та деякі аспекти її формування в сучасних умовах / В.І. Суперсон // Економіка АПК. — 2008. — № 12. — С. 17—18.

References:

1. Kyrylov, Yu.Ye. and Osadchuk, I.V. (2012), "The role of farmers in food security of Ukraine in the context of globalization", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 121—128.
  2. The Verkhovna Rada of Ukraine (2011), "National Food Security Doctrine of Ukraine (project)", *Ekonomika APK*, vol. 8, pp. 3—11.
  3. Orlenko, Ya.Yu. (2012), "Formation of food security of Ukraine from the standpoint of position of development of the agrarian sector", *Investytsii: praktyka ta dosvid*, vol. 7, pp. 113—116.
  4. Sabluk, P.T. (2006), "Formation of Agrarian Policy of Ukraine", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 3—7.
  5. Sabluk, P.T. Bilous, O.H. and Vlasov, V.I. (2009), "Food security of Ukraine", *Ekonomika APK*, vol. 10, pp. 3—7.
  6. Sabluk, P.T. (2011), "The implementation of mechanism of the reforms in the agrarian sphere", *Ekonomika APK*, vol. 10, pp. 3—6.
  7. Sirenko, N.M. (2012), "Organic food to procuring of food security of Ukraine", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 43—48.
  8. State Statistics Service of Ukraine (2013), "Sil's'ke hospodarstvo Ukrainy 2012. Statystychnyj zbirnyk" [Agriculture of Ukraine in 2012. Statistical yearbook], *Derzhkomstat*, Kyiv, Ukraine.
  9. Lunenko, Yu.O. Sabluk, P.T. and others (2013), "The development strategy of the agricultural sector for the period to 2020", *Zbirnyk materialiv Chotyrynadtsiatykh richnykh zboriv Vseukrains'koho konhresu vchenykh ekonomistiv-ahrarynykiv* [Proceedings of the fourteenth annual meeting of the All-Ukrainian Congress of Scientists agricultural economists], Kyiv, Ukraine, 762 p.
  10. Superson, V.I. (2008), "Food security of Ukraine, and some aspects of its formation in current conditions", *Ekonomika APK*, vol. 12, pp. 17—18.
- Стаття надійшла до редакції 23.01.2014 р.*